

ڈاکٹر احسان اللہ طاہر

صدر شعبہ پنجابی

گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، گوجرانوالہ

داستان سسی پنوں دا تجزیاتی تے تقابلی مطالعہ (فنی حوالے نال)

Abstract:

The tale writing has provided firm foundations for the Punjabi language and literature. Having a long history of religious, historical and social tales, there is also a great span of romantic tales in Punjabi. Among the romantic tales 'Sassi Punnon' occupies an important place being written repeatedly than other tales. Moreover, it is being composed by the contemporary poets as well. This article evaluates the artistic values, characterization, places, aesthetics, folk wisdom, scenery and diction of selected classical tales of 'Sassi Punnon' written by Hasham Shah, Bashir Natiq, Abdul Ghani Shakir, Yateem Shah, Daim Iqbal Daim, Ghulam Haider Mastana, Nizam ud Din, Sain Maula Shah and Lakh Shah.

سسی پنوں دیاں داستاناں اندر فن دے اوہ سارے نمونے تے خوبصورتیاں ملدیاں نیں
جہڑیاں کسے فن پارے نوں شاہکار بناندیاں نیں کیوں جے ایہناں وچ حیاتی تے حقیقت دی ایسراں
ترجمانی یا عکاسی کیتی گئی اے کہ اوہ خوشی تے سکھ دیندی اے۔ ایس دے نال نال لکھاریاں صرف اپنی
فکر دا اظہار ای نہیں کیتا سگوں حسن دا اظہار یا حسن بیان کولوں کم لیا اے، ایسے ای حسن بیان وچ شاعر
دا اپنا سماجی شعور وی اے جہڑا کہ فن دی دکھالی وچ مڈھلی اہمیت رکھدا اے تے فنکار دا اوہ تخیل وی
جیہدے نال اوہ زندگی نوں اک بھر پور شکل دیندا اے۔ ایہ ساریاں گلاں مل کے فن دی اک ہیئت یاں
شکل متھ دیاں نیں تے جے ایس ساری گل نوں مکھ مڈھ رکھیے تے فطرت نگاری یا حقیقت پسندی، حسن

بیان، سماجی شعور تے حیاتی دی سچی تے مکمل ترجمانی تے عکاسی ہر فن پارے وچ ملے گی۔ ایہ سبھ خوبیاں مل کے فن دا مونہہ متھا بناندیاں نیں یا کسے فنکار دے فن پارے نوں شاہکار بناندیاں نیں تے جے ایہناں فنی خوبیاں ول جھات ماریئے تے فیرونی فطرت نگاری (NATURALISM) نوں اک ادبی مسلک دے طور تے وی ویکھیا گیا اے، ایس نوں ناول نگاری وچ خاص طور تے تھاس دتی گئی ایس حوالے نال لکھن والیاں نوں اپنی لکھت دے بے معنی یا بے ربط ہون داوی ڈر نہیں سی ہوندا پر اوہ حقیقت پسندی جھڑی سٹھی ہووے اتے جس نوں فطرت نگاری وی آکھیا جاوے اوہ اوہی ای بھڑی اے جنی خیالی رومانویت۔ (1) باہری دنیا نوں اوہدے پورے حسن تے جمال سنے بیان دا ناں فطرت نگاری اے۔ عام گل بات کردیاں ہویاں اپنی گل نوں سوہناتے من وچ اترن والا بناون لئی اپنے اسلوب نوں ایسراں دا بنانا کہ گل سن دیاں یا پڑھ دیاں دل وچ اترے تے اثر رکھے۔ انج تے حسن بیان نوں کنیاں حوالیاں نال بیانیا گیا اے پر جدوں اسلوب مواد نال سانجھا ہو جاندا اے تے فیر اک صورت نکل دی اے بیان دے حسن دی۔

”حسن بیان خواہ سادگی کی صورت اختیار کرے خواہ رنگینی کی، خواہ اس پر استعارے کا پردہ پڑا ہو، خواہ کنایے کا، اس کا ظہور اس وقت ہوتا ہے جب لکھنے والا کہی جانے والی بات اور بات کہنے کے اسلوب میں صحیح رشتہ قائم کرے اور یہ بات محض خدا داد نہیں ہوتی، اس کی پرورش خون جگر سے ہوتی ہے۔“ (2)

شاعر جدوں کسے منظر نوں بیان کرن لگدا اے اوہ منظر بھانویں باہری دنیا نال تعلق رکھدا ہووے تے بھانویں اوہدا رشتہ اندرلی دنیا نال ہووے اوہ اوس منظر دے اک اک کچھ نوں بڑی جزئیات نگاری نال بیان کردا اے تے ایہی اوہدا حسن اے کہ اوہ اوس منظر نوں بیان کارن ایسراں دی جزئیات دی چون کردا اے کہ اوہ منظر دی جان ہوندی اے تے ایسے ای جزئیات پاروں منظر دی کلیتہا پتہ لگدا اے (3) جیہاں شاعراں اپنی شاعری وچ ایسراں دی فن کاری دا اہتمام کیتا ہوندا اے، اوہناں دی فکر تے فن توں پتہ لگدا اے کہ ایہناں نوں شعری ول ہے تے بیان تے وی ایہناں دا چوکھا قابو اے ایس حوالے نال جدوں ایس سسی پنوں دے لکھاریاں دی شاعری نوں ویکھدے آں تے سانوں کئی ون سونے منظر تے نویاں نویاں صورتاں دکھائی دیندیاں نیں، فن، منظر نگاری تے فطرت

نگاری دیاں، جیہناں چوں سانوں جتھے شاعراں دے اچرج بیانن ڈھنگ دی دس پیندی اے اوتھے زبان تے بیان تے دسترس دا وی پتہ چل دا اے، کیوں جے شاعری دی وڈے وڈے شاعراں تے نقادان جہڑی تعریف کیتی اے اوہدے مطابق جذبہ تے تخیل ای اوہ دو مدھلیاں چیزاں نیں جہڑیاں مل کے شاعری نوں وڈیا ندیاں نیں کیوں جے شاعری بارے لوکاں دی رائے نوں جے منگھ رکھ کے ایس نوں دیکھن دی کوشش کریئے تے کئی چیزاں نظریں آؤندیاں نیں، جیویں کوئی شاعری نوں جذبیان دے اظہار دا وسیلہ آکھدا اے (4) تے کوئی جذبیان دے اظہار دے بیان دا ذریعہ، ایساں ساریاں گلاں نوں کٹھیاں کر کے ڈاکٹر عبادت بریلوی آکھدے نیں:

”شاعری میں سارا کھیل جذبات اور تخیل کا ہوتا ہے، لیکن تخیل بھی جذبات کی مرہون منت ہوتی ہے۔ جذبات نہ ہوں تو تخیل کا وجود ہو ہی نہیں سکتا اور تخیل کے بغیر ادب اور شاعری کی کوئی حیثیت باقی نہیں رہ جاتی۔ شاعری اور اس کی فن کاری کا سارا سحر تخیل کے ہاتھوں پیدا ہوتا ہے۔ تخیل نہ ہو تو شاعرانہ خیال اور اس کا فن کارانہ اظہار ممکن نہیں۔ شاعر کا وزن اور آہنگ و ترنم اس کی تشبیہات و استعارات، الفاظ کا استعمال اور لفظی پیکر تراشی، سب کے پیچھے تخیل کی طاقت ہوتی ہے۔“ (5)

شاعری دے حوالے نال اُپر کیتیاں گئیاں گلاں نوں اگے رکھ کے جدوں ایسیں ایہناں داستاناں تے قصیاں تے جہات پانے آں تے سانوں ہاشم شاہ ہوراں دی لکھت سب توں اگے دسدی اے، ایس دے نال نال اجو کے سسے دے بشیر ناطق نے عبدالغنی شاکر قادری ہوراں دی سسی پنوں دے وڈے شاعراں وچ گنے جاون جو گے نیں جدوں کہ دائم اقبال دائم تے نظام الدین ہوراں دا وی جوڑ گھٹ ای لبھدا اے۔

دو سردار آئے کروانی، ہفت ہزار شتر دے
ہن نام پیہا دوویں، بیٹھ اندیشہ کر دے
پنوں باجھ نہیں چھٹکارا، حوض دیئے بھر زر دے
ہاشم زور کہیا پر ملکیں، زور ہووے وچ گھر دے (6)

ہاشم شاہ ہوری جذبے تے تخیل دے نال اپنی شاعری نوں فطرت دے بڑا نیڑے کر دیندے

نیں تے اوہناں دے کلام وچ روانی وی آجاندى اے۔ اکھر اوہناں اگے اڑ دے نہیں سگوں اوہ نوياں اکھراں نوں اپنی شاعری وچ تھاں دیون لگ پیندے نیں ایس دی وڈی وجہ شاید ایہ ہووے کہ اوہناں نوں عربی، فارسی تے پنجابی توں اڑ ہندی زبان وی آؤندی سی تے اوہناں دا کلام وی موجود اے۔ ہندی کلام چھپی ہوئی صورت وچ نہیں صرف قلمی نسخے دی صورت وچ موجود اے۔ (7) اوہناں دا چار پنج زبانوں تے عبور وی اک وڈا کارن اے اوہناں دی شاعری وچ شاعرانہ رنگ، جذبے نوں اُبھارنا، سسی دا باغ ول آؤنا تے ہاشم شاہ ہوراں دا منظر بیان کرنا دیکھو:

جا کھڑے دربار سسی دے شور کیتا باغباناں
باغ ویران ہویا کل سارا چار لیا کرواناں
خوف خدا نہ مرنوں ڈردے کھاون مال بگاناں
ہاشم شہر بھنھور بے راجا، نیاؤں نہیں سلطاناں (8)

ہاشم شاہ ہوراں اپنی لکھت وچ تخلیقی تے زندہ زبان ورتی اے۔ اوہناں اپنی گل نوں جتھے سدھے سبھا کرن دا چار اکتیا اے اوہناں پیکر تراشی توں وی کم لیا اے کیوں جے تخلیقی زبان چار چیزاں تشبیہ، پیکر، استعارہ تے علامت نال بن دی اے (9) ایس لئی اوہناں ایہناں ساریاں گلاں تے چیزاں دا خیال رکھیا اے۔

پھڑیا پندھ ہوئی تد پاندھی ٹٹ گئی ڈور پتنگوں
سسی اوہ نہ دھردی آہی بھوں پر پیر پلنگوں
دل توں خوف اتار سدھائی دانو شیر پلنگوں
ہاشم جے دم جاسی خلاصی ہووس قید فرنگوں (10)

جے ایس پکھوں دو جے شاعراں دا تقابل کریئے تے اوہناں دافن وی سانوں او سے اچپائی تے دکھائی دیندا اے جتھے ہاشم شاہ ہوراں دا پر کدھرے کدھرے اکھراں دی ورتوں، علامتاں تے تشبیہاں دی خوبصورتی ہاشم شاہ ہوراں نوں وڈی باندی اے۔ ایس دے نال نال جہڑی روانی اے اوہ وی ہاشم شاہ ہوراں کول دو جیاں توں ودھ اے، اوہناں دے اکھر پڑھن سنن لکیاں نہ تے کدھرے اڑدے نیں تے نہ ای کدھرے اوپرے تے بے معنی لگدے نیں اوہناں سسی دی کہانی لکھن لگیاں اپنے ذوق تے تخلیقی قوت نوں عوامی سطح تے لیاون دے نال نال اوپرا تے بے معنی نہیں ہون دتا سگوں

اودھے وچ حسن دے سارے رنگ رکھے نیں۔ ایس پکھوں دو جے شاعراں دا کلام ویکھدے آں۔

سٹے توڑ شنگار سوہاگ والے درد مند کنگال ظہیر ہوئی

زلفاں پٹ کے تے سرتے خاک پاوے افی پہن کے حال فقیر ہوئی

وانگ جوں گناں بھیس وٹا لیا اٹھ یار دی طرف وہیر ہوئی

لوک لاج والا رشتہ توڑ دتا اک نال محبوب دے سیر ہوئی

جتھے عشق ہوراں آن پیر پایا سوئی جھگڑی لیر پلیر ہوئی (11)

یتیم شاہ ہوراں دے ایہناں مصرعیاں اندر جھڑی پیکر تراشی اے اودھاوی کوئی جواب نہیں پر

اوہناں کول اکھراں دی ورتوں وچ اوسراں دی روانی نہیں۔ ”سسی وصل دی تسی“ دے خالق عبدالغنی

شاکر قادری نوشاہی ہوراں کول وی سسی دی کہانی وچ کئی طرح دیاں علامتاں تے تشبیہاں ملدیاں

نیں۔ اوہناں تے اپنی لکھت نوں عوام دے نال سانجھا کرن کارن عوامی تے معاشرتی، لوکائی تے سماج

چوں اکھرتے علامتاں لے لے کے ورتیاں نیں۔

کر کے یاد خدا نوں سسی ٹر پئی راہ تھلاں دے

ہجروں لے چلی اوہ کچم تازے زخم دلاں دے

رو رو دھوندى زخم ہجر دے اکھیوں نیر وگاوے

کون آرام کرے وچ گھر دے تیر ظلم دے کھاوے

خواہش نہ زندگی خوف نہ مرنوں بے نیاز اس گلوں

سسی تاہنگ بجن وچ رُل دی ویکھے کچم ولوں (12)

جے توں جان دوں میرا اخیر کیہ اے ندی کدی نہ پاوندوں بابلا وے

کر کے بند صندوق دے وچ ہرگز دروں نہ ہٹاوندوں بابلا وے

مینوں پک یقین اے سچ جانیں میرے ناز اٹھاوندوں بابلا وے

ایس ظلم دی کدی جے سار ہوندى بڑا رحم کماوندوں بابلا وے (13)

دائم اقبال دائم جیہناں نوں بشیر ناطق ہوری ”پنجاب دا پھل“ آکھدے نیں (14) اوہناں دی

شاعری وچ سسی دی کہانی دے نال سانوں تصوف دیاں بڑیاں رمزیاں تے مسئلے ملدے نیں، بڑی

سوہنی تخلیقی زبان ورتی اے پر پڑھدیاں ہوئیاں اکھراں وچ روانی نہیں رہندی۔ جسراں عبدالغنی ہورائے اُپر لکھے مصرعے وچ خواہش دا اکھراںک دا اے ایسراں ای داتم ہورائے کول دی ورتوں دا اوہ سچا ڈھنگ نہیں جہڑا ہاشم شاہ ہورائے کول اے۔

دھپ قہر دی لہر دوپہر تتی گیوں تترئی نوں ہور تا پنوں
 آکے ویکھ وے تپ دیاں تھلاں اندر میرے وگدے نین دریا پنوں
 دامنگیر دِگِیر فقیر سسی دِگِیر ہادی پیشوا پنوں
 گئے چیر سریر نوں تیر غم دے ررواں تیرے نیر وگا پنوں
 اُچے ٹہیاں تے اُچی سد ماراں محب آ پنوں محب آ پنوں
 واگاں موڑ وے رب دا واسطائی ہو چلی آ جند ہوا پنوں (15)
 ہن اسیں ایسے کیفیت دا اک بند مستانہ ہورائے دی گلزار سسی چوں ویکھنے آں:
 منت من تے ہٹ ونج بھینا، نال میرے کیہ کر سیں، دکھڑے جریں
 اُچے بڑے مارو تھل دے، لہسیں کیوں کر چڑھسیں، پھیرا ترسیں
 سقر برابر سفر اساڈا، ریت گرم تے سر سیں، آہیں بھر سیں
 ویکھ کے شیر ببرستانہ، ہائے ہائے کر کے ڈرسیں، تسیاں مرسیں (16)

سسی پنوں دی داستان دے لکھاریاں ایس کہانی نوں کسے خاص مقصد کارن لکھیا اے تے اوہ مقصد ہر اک لکھاری دی لکھت چوں واضح دکھائی دیندا اے پر ہاشم شاہ ہورائے خورے حیاتی، کرداراں تے ماحول دی اصل تصویر دکھاون کارن تے کہانی نوں بیان لئی ای کہانی لکھی اے اوہناں کول زبان و بیان دے سہن توں اڈھور کوئی خاص مقصد نظریں نہیں پیندا۔ ایس بارے ڈاکٹر عبادت بریلوی لکھدے نیں:

”ادب کسی نقطہ نظر اور نصب العین کے بغیر پیدا نہیں ہوتا۔ اس کے بغیر اس کی حیثیت کاغذ کے پھولوں کی سی ہوتی ہے۔ یہ پھول چاہے کتنے ہی خوبصورت ہوں۔ ان کا اثر روح پر اچھا نہیں ہوتا، ان میں خوشبو نہیں ہوتی۔ وہ دلوں کو لہانے اور حواس پہ سرخوشی بن کر چھا جانے کی صلاحیت نہیں رکھتے، ادب میں زندگی تو اس وقت پیدا ہوتی ہے جب

زندگی سے اس کا خمیر اٹھتا ہے اور وہ زندگی اور اس کے معاملات
 ومسائل کو اپنی جولاں گاہ بناتا ہے اس میں آس پاس اور گرد و پیش کے
 حالات کی صحیح تصویر ہوتی ہے وہ تو اپنے ماحول کا صحیح آئینہ دار ہوتا ہے
 ادب کا بیج تو کسی ملک کی زمین سے پھوٹتا ہے اس لیے کسی ادبی تخلیق کو
 اس زمین سے الگ کر کے نہیں دیکھا جاتا۔“ (17)

جے ایس اعتبار نال ایہناں داستاناں دا تجزیہ کیتا جاوے تے معرفتی سسی نظام الدین قادری
 گیلانی ہوراں دی لکھی ہوئی اک مکمل تے مقصدی سسی اے جھڑی کہ ناں توں ای دس دی اے کہ ایس
 وچ شاعر نے اک وکھرے ڈھنگ نال گل کیتی ہووے گی ایس دے نال نال لکھ شاہ، مولا شاہ تے
 دو جے لکھاریاں دی لکھت وی اپنے اندر کوئی نہ کوئی مقصد ضرور رکھ دی اے۔ اس نوں ایس موضوع دا
 تنوع، اکھراں دی ورتوں، زبان و بیان دی خوبصورتی، اسلوب دی انفرادیت، ہیئت تے فن دا کمال
 کسے وی اعتبار نال ویکھ سکدے آں۔

اُٹھ فجر ویلے رب یاد کر کے شاہ جاویدا طرف فقیر سائیں
 جتھے دسیا یار نے جان لگا رکھ آسرا رب قدیر سائیں
 سب حرص حرمت دلوں دور کر کے شاہ چلیا کول فقیر سائیں
 سمجھ نہیں آئی بہتا علم پڑھ کے کھنچ گیا نشانیوں تیر سائیں
 آس پاس رہیا پھر دا عمر ساری ناہیں ویکھیا یار نیر سائیں
 ساری عمر گزری گھروں خرچ کیتے فلاں پاہندیاں نے کھاہدا چیر سائیں
 جھاڑو رہیا دیندا مسجد مندرائ نوں پلے پیا نہ ککھ اکسیر سائیں (18)

سوت ماکاں، نیل نیلاریاں دا، کنگھی، رچھ، تر، کچ جولاہن دا ای
 اک ہسدیاں سہدیاں لوٹ ہوئیاں وضوٹ گیا بی بی ملوائن دا ای
 جنگ حامد دا شوق نہ ہندوواں نوں مسلماناں نہ شوق رامائن دا ای
 شناخت عین دی کون کراوندا جے مولا شاہ سائیں نقطہ غین دا ای (19)

جاؤ اپنے گھریں بیلو آکھ سنایا اتے ات ہوئے تے
 رکھے ایمان قرآن پڑھے ایہ ہے نادان سرچھتے، تندے نہ کتے
 سانوں لوڑ نہ کائی بھائی تساں وچولے گھتے ساک پنٹے
 اوہ لکھ شاہ گئے لکھ مرض ایہ نہ لگدا اتے، پچھاں پر تے (20)

نظر آیا اک کھوج شتر دا اوہنوں مڑ مڑ سینے لاوے
 فیر اٹھی دو جے ول دوڑی پر دوجا نظر نہ آوے
 فیر مڑی او سے ول آئی اتے ذرا وساہ نہ کھاوے
 اعظم اک نشان پنل دا کتے ایہ وی نہ کھس جاوے (21)

کتابی، تخلیقی پرچلت زبان دے حوالے نال آل احمد سرور ہوراں ایلٹ دے حوالے نال لکھیا
 اے کہ جہڑا شاعر طبعی ہوندا اے اوہ حیاتی ول مہاراں رکھدا اے تے جہڑا تقلیدی ہوندا اے اوہ ادب
 ول۔ ایس گل نوں ایسراں وی آکھیا جاسکدا اے کہ پہلی قسم دا شاعر زندہ زبان ورتدا اے تے دوجی قسم
 دا کتابی زبان دی ورتوں کردا اے (22) زندہ زبان دی ورتوں نال ای نواں اسلوب تے ہیئت بن دی
 اے تے ہیئت ادب نوں اک نواں پن دیندی اے، کھلری ہوئی معنویت نال ہم کنار کردی اے تے
 تصورات تے احساسات دی دنیا دے نیڑے کر کے قاری نوں اک احساس دواندی اے، اپنائیت دا
 تے ادب وچ نویں پن دا۔

ہیئت دے حوالے نال مولوی عبدالحق ہوراں اپنی ڈکشنری وچ ایس دے معنی صورت، شکل،
 ترتیب، ظاہری صورت، پیکر دے لکھے نیں۔ ایس توں اڈ ہیئت نوں اوہدی اندرلی صورت تے معنوی
 اعتبار نال وی ویکھیا گیا اے۔ جس پاروں ایس نوں سارے تاثرات دا ناں دتا گیا اے۔ جہڑا ”اکھر“
 معنوی، صوتی تے تلازماقی سطح تے پیدا کردا اے (23) ایس ہیئت دی اہمیت نوں داستا نوئی ادب وچ
 تے قصیاں دے حوالے نال کدے وی وسار نہیں سکدے سگوں ایس دیاں تعریفان نوں لکھ رکھ کے
 اپنے داستانی ادب وچ سخی پنوں دے قصیاں دا جائزہ لیے تے کئی نویں پہلو دکھالی دیوں گے۔

”ہیئت کا مفہوم محض اصناف کی ظاہری شکل تک محدود نہیں رہ جاتا بلکہ
 وسیع تر معنویت اختیار کر لیتا ہے، اس کا وزن، بحر، الفاظ کا انتخاب ہی

نہیں بلکہ اس کی ظاہری شکل و صورت کے تمام رشتے اور روابط ہیئت کے ضمن میں آتے ہیں۔ ان رشتوں میں ایک طرف تو الفاظ کے لسانیاتی پہلو اور ان کی معنویت اور تصورات کی ترجمانی کی طاقت پر گفتگو ہوتی ہے اور دوسری طرف ادب اور دیگر فنون لطیفہ کے درمیان باہمی رشتوں کی بازیافت کا عمل سامنے آتا ہے۔“ (24)

جے ایس نوں شعری فن پارے دی خارجی، باہری تے ظاہری شکل متھ کے گل کریئے تے فیر ایس نوں اظہار دی باہری صورت آکھیا جاسکدا اے پر ایس دا وجود وچ آؤنا وی روایتی تے جدید، نوں تے وکھرا ہوسکدا اے تے ایہ اودوں ای ممکن اے جدوں شاعری وچ تخلیقی رویے ہوں جدوں شاعر عادت، تکرار تے اک چالو نظام نوں چھڈ کے لکھے۔ نوں جہتاں تے پیناں اودوں ای سامنے آون گئیاں جدوں قدیم نوں اک نویں راہ پھرائی جائے، تخلیقی کار دا اپنا وجود وی تخلیق دیاں راہواں وچ اک بھاری پتھر ہوندا اے اوہ جدوں تک اوس نوں پار نہیں کردا خالق دے منصب تے فائز نہیں ہوندا۔ (25)

ایس اعتبار نال وی ہاشم شاہ ہوراں دے اکھراں دی صورت تے ظاہری ہیئت عوامی پن دے چوکی نیڑے وے انج تے وارث شاہی بحر وچ جہناں لوکاں سسی پنوں لکھی اے اوہدے وچ ای زور اے پر ہیر توں مگروں اوس بحر وچ کوئی ہور قصہ کسراں پڑھیا جاسکدا اسی ایس گل نوں خورے ہاشم شاہ وی جان داسی ایس لئی اوہناں اک نویں ہیئت پھڑی۔ دوہڑے، بیت، چومصرعے جس دے اندر روانی تے اختصار اپنے زوراں تے ہونا چاہی دا اے تے اوہ ہاشم شاہ ہوراں رکھیا اے۔

کچم شہر ولایت تھل دی ہوت علی تس والی
تس دا پت پنوں شہزادہ عیب ثوابوں خالی
صورت اوس حسابوں باہر صفت خداوند والی
ہاشم عرض کیتی استادان چٹنگ لکھاں وچ ڈالی (26)

انج تے محمد اعظم چشتی ہوراں وی ایسے ای بحر وچ سسی دی کہانی لکھی اے پر اوہناں کول ہاشم شاہ ورگی روانی، اختصار تے نویں اکھر کوئی نہیں اوہ استعارے تے تشبیہاں اوسراں نہیں ورتدے جسراں ہاشم شاہ ہوراں ورتیاں نیں۔

چن دی چانی پھکی لگے جدوں مکھ توں نقاب اٹھاوے
سورج وانگ شعاع حسن دی جھڑی پردیوں باہر آوے
اکھ اگھڑے تے انج جاپے جویں میخانہ کھل جاوے
اعظم پلاکں نیزے تانے کوئی غیر نہ جھاتی پاوے (27)

نازک پیر ریشم بھجن وچ تھل دے جیوں وچ کڑاہ کچور اللہ
نازک بدن پلپلا مکھن مصریاں دا جل بل کے ہويا منور اللہ
کچی کچج کیتا اپر سچ کر توں کریں عشق میرا منظور اللہ
اک آپ تتی دوجی ریت تتی تيجا تھل ہے وانگ تنور اللہ (28)

اوٹھاں والیاں سسی تے ظلم کیتا سسی چھڈ آئے اوگنہار کر کے
دنے بازیاں وی فریب کیتا آئے اپنی کار گزار کر کے
پنوں خان مدہوش نہ خبر کوئی آندا ہوتاں نے بہت لاچار کر کے
لتھا خمر جاں ہويا بیدار خوابوں پنوں ویکھدا سوچ وچار کر کے (29)
اوہ شاعر جیہناں وارث شاہی یاں لمی بحر وچ سسی لکھی اے یاں ڈیوڑھ لکھی اے جیویں لکھ شاہ
تے غلام حیدر مستانہ اوہناں کول درد تے سوز دی کیفیت چوکھی اے، اک تے اوس ہیئت دا کمال اے
کہ اوہدے وچ دکھاں بھری کیفیت نوں بڑے سوہنے انداز نال بیانیا جاسکدا اے۔ ایس ہیئت دے
آخر دے دو آون والے اکھر مڑ کے جدوں فیر اوسے درد نوں بیان کر دے نیں جہڑا اگے ذکر ہو چکیا
ہوندا اے تے اوہدی چس ودھ جاندى اے فیر صوتی اعتبار نال اوہ اک نواں قافیہ بن جاندا اے۔

روندے نین نہ چین جگرنوں آن بنے دکھ بھارے، آہیں مارے

پٹ پٹ بار الار دیو کر ہار شنگار اتارے، دھر پر ڈارے

ڈار وسار کونج جیوں کوکے پل پل یار چتارے، صدق نہ ہارے

دوش ناہی لکھ شاہ پنوں وچ ہوت گئے کر کارے، ہا سنیا رے (30)

ایسراں دی ہی ہیئت وچ غلام حیدر مستانہ ہوراں سسی پنوں دی کہانی لکھی اے اتے اوہناں دا

انداز وکھراتے ایس توں ودھ درد مندی دی حالت نال سامنے آؤندا اے:

ٹر گئے محرم راز دیس دے، چھوڑ گئیاں سب سئیاں، میں مر گئیاں
کہنوں حال سناواں دل دا، دل دیاں دل وچ رہیاں، میں مر گئیاں
جو دم غافل سودم کافر، لکھیا جھوڑی پیاں، میں مر گئیاں
باغ نو لکھے وچ مستانہ، عشق مراداں ڈھتیاں، میں مر گئیاں (31)

ہاشم شاہ ہوراں اپنی ایس فارم وچ سسی پنوں دی کہانیاں لکھ کے متحرک سبک تے شاعرانہ اسلوب دیاں کئی مثالیں چھڈیاں نیں ایس اعتبار نال عارف عبدالمستین ہوراں آکھیا اے:

”جھتھوں تیک ”سسی پنوں“ دی فارم دا تعلق اے ہاشم شاہ نے ایس نوں دوہڑیاں دے روپ وچ تخلیق کیتا اے جھڑے گنتی وچ اک سو چوی نیں، دوہڑے دی ہیئت کیوں جے ہاشم شاہ دے مزاج نال بڑا لگا کھاندی اے، ایس واسطے ایہ گل چو کہے اعتماد نال کہی جاسکدی اے پئی جے کراہہ سسی پنوں دا قصہ بیان کرن لئی دوہڑے دی بجائے کسے ہور فارم نوں چن دے تے اپنے مقصد وچ غالباً ایسے کامیاب نہ ہوندے، جیسے اوہ ہن نظر آؤندے نیں۔“ (32)

ہاشم شاہ ہوراں بڑے پرچلت تے لوکاں وچ ورتے جاوے والے اکھر ورتے نیں اتے شاعراں نے ایس نوں ای فصاحت آکھیا اے کہ اوہناں وچ تنافر نہ ہووے، نا مانوس تے اوپرے نہ ہوون، گرائمر دے اصولاں دے خلاف نہ ہوون، سادہ تے عام ورتے جان والے ہوون، سو قیام تے بازاری نہ ہوون۔ (33) جے ایس اعتبار نال ہاشم شاہ ہوراں دی سسی پنوں نوں دو جے شاعراں نال تول کے دیکھیے تے فیروزی ہاشم شاہ، دائم اقبال دائم تے بشیر ناطق ہوری اک دو جے توں کدھرے کدھرے لگے لنگھدے دسدے نیں پر مجموعی طور تے ہاشم شاہ، یتیم شاہ تے نظام الدین ہوراں دافن اچیانیاں تے وے۔ نظام الدین ہوراں دی سسی چوں اک بند ویکھو:

پھڑے کروان سب باغ اندر مشکاں بنھ کیتے حاضر آن سارے
وانگ قیدیاں ڈاکواں پیش کیتے ڈھاہیں مار روندے کروان سارے

پھسے چور وانگوں مارے سب کوئی ایہ مشہور ہے وچ جہان سارے
 پھسے ہوئے کرواناں نوں مار پیندی ڈھاہیں ماروون کرلان سارے
 جاوے پیش نہ کوئی مسافراں دی مار و ماردا کرن سامان سارے

نظام الدین ہے باغ بستیاں دنیا باراں دری ہے قبر نشان سارے (34)

دائم اقبال دائم ہوراں دی سسی چوں فصاحت تے اکھراں دی ورتوں دے کجھ نمونے ویکھئے آں:

عشق خود مختار سرکار غالب واگاں آئیکے پچھاں نہ موڑ دائی
 لایاں عقل دے نال نہ لگدا اے ناہیں جند چھڈایاں چھوڑ دائی
 مت مت دیہو میری مت ماری جوڑ جوڑ ترٹورے جوڑ دائی
 استھے لکھ کروڑ نہ لکھ لیکھے لکھ رہے تاں لکھ کروڑ دائی (35)
 عبدالغنی شاکر قادری نوشاہی ہوراں دی ”سسی وصل دی تسی“ وچوں کجھ شعر ویکھو:

چڑھ سولی سچ بولن عاشق عشق جہاں رنگ لایا
 حال اندر ایہ حالت ہوندى حال جہاں نے پایا
 راضی یار رہے نت شالا لوڑ نہ تاجاں تختاں
 تخت نصیب تساڑے ہوون میں راضی وچ وختاں (36)

سسی دل دے نال تدبیر کر کے ہن ہور تدبیر بناوندى ہے
 عرض لکھ کے قاصد ہتھ دیندی آدم جام دے ول پہنچاوندی ہے
 رہے دھرم تے راج اٹل تیرا دعاگو بندى تیری ناؤں دی ہے
 کر مہر دی نظر غریبی تے اوگنہار ہن عیب بخشاوندی ہے (37)

بشیر ناطق ہوراں دے اکھراں دی ورتوں نے اوہناں دے فن نوں اک نواں ای کچھ دے دتا ہے:

علی خان دے وچ دربار جا کے جھک جھک کے دونویں سلام کردے
 متھا ٹیک کے چم کے پیر دونویں بڑا ادب تے بڑا حیا کردے
 پاسے ہو کے پنناں گل سن لے دونویں یک زبان صدا کردے
 تیری صفت دا نہیں کوئی حد بناں اساں ویکھے نے ارض و سما کردے (38)

ایہناں شعراں وچ کئی اکھر ایسراں دے نیں جہڑے روانی وچ خلل یا نقص پاندے نیں جیہناں نوں نقص روانی دا ناں دتا اے اوہ اکھر جہڑے اک دو جے توں مگروں ایسراں دے آون کہ اوہناں دا زبانون ادا کرنا سوکھا نہ ہووے (39) ہاشم شاہ ہوراں کول ایسراں دے نقص بڑے گھٹ نیں جدوں کہ دو جیاں کول ایسراں دیاں کنیاں مثالاں مل جانیاں نیں اتے اوہناں دے قافیہ ردیف وی کدے کدے صوتی بن جانداں نیں یا اوہ ایہناں گلاں دا کوئی خاص اہتمام نہیں کردے، کیوں جے ہاشم شاہ ہوراں بڑے سوہنے تے اوکھے قافیے وی ورتے نیں تے ایہ وزن، قافیہ تے ردیف دیاں قیداں ای شاعر دے تخیل نوں تیز کر دیاں نیں (40) ایہناں نال ای شاعری وچ حسن بن دا اے تے شاعری وزن تے روانی، فصاحت تے اسلوب راہیں اک وکھریاں لے کے سامنے آؤندی اے۔

محاورے دی ورتوں وی شاعری وچ چھپے فکری ابلاغ نوں سوہنا بنا کے پیش کر دی اے تے ایس دی ورتوں اوہ شاعر ای سوہنے ڈھنگ نال کر سکدا اے جس نوں زبان تے بیان اتے مکمل عبور حاصل ہووے تے اوہ محاورے نوں جاندا سمجھدا وی ہووے۔ اوس وچ تصرف وی کر سکدا ہووے جہڑا زباناں دے سمجھن جانن والیاں نوں اوپر نہ لگے، پہلے محاورے دی اک مکمل تے لغوی تشریح ول جھات پالینے:

"A form of expression, grammatical construction, phrase, etc. peculiar to a language; a peculiarity of phraseology approved by the usage of language, and often having a signification other than its grammatical or logical one" (41)

محاورے تے روزمرے وچ فرق نوں جانن والے شاعر ای فرق دے استعمال نوں سمجھ سکدے نیں کیوں جے آکھیا جاندا اے کہ محاورہ حقیقی معنیاں توں ہٹ کے معنی دیندا اے تے اوہ زبان والیاں دے روزمرہ دے مطابق ہوندا اے (42) تھوڑے اکھراں وچ وڈی تے سوئی گل کرن دے عمل نوں وی محاورہ آکھیا جاندا اے۔ تھوڑے اکھراں وچ سماجی حیاتی دا اک خوبصورت منظر کھچ دیون تے چنگے تے موقع سر محاورے ورتن توں ودھ ہوو کوئی ذریعہ نہیں (43) کنیاں شاعران محاورے دے نال نال ضرب المثل یاں اکھان وی ورتے نیں ضرب المثل دے ورتن نوں ایراد المثل وی آکھیا جاندا اے (44) ایہناں دوہاں پچاں نوں ورتن لئی شاعران آپو اپنے کمال دکھائے نیں تے ایس اعتبار نال اسیں اوہناں دے کلام نوں پڑھدے آں۔ ہاشم شاہ ہوراں دا انداز ویکھو:

واہ کلام نصیب سسی دا نام لیاں دل ڈردا
تختوں چا سٹے سلطاناں خیر منگن در در دا
نیل غریب نقابل جیہا چا زمیں سر دھر دا
ہاشم جا نہ بولن والی جو چاہے سو کردا (45)

اکھاناں دی ورتوں دے حوالے نال سائیں مولا شاہ ہوراں کول اک وکھرا ای رنگ دسدا
اے، سگوں اوہناں تے سسی دی کہانی لکھدیاں لکھدیاں ”اکھان“ دے سرنانویں نال کئی شعر لکھے نیں
اوہناں کول حیاتی نوں ویکھن دا تجربہ تے زبان دی جس بڑی کھلی اے:

اک گل انسان دا قرب کردی ، اک جتیاں پٹھ لتاڑ جاندی
اک گل سن کے مجلس خوش ہووے ، اک گل گلچڑے ساڑ جاندی
اک گل جن کردی دشمنان نوں ، اک پیاریاں دے پا پھاڑ جاندی
اک گل دوسراں میل دیندی ، اک گل وچھوڑ وچھاڑ جاندی
اک گل برادری نال میلے ، اک گل نگھیڑ نکھاڑ جاندی
اک گل تھوں ہون آباد جھگے ، اک وسدیاں گھراں اجاڑ جاندی (46)

دائم اقبال دائم ہوراں وی ایس حوالے نال کنیاں تھانواں تے اپنے فن دے جوہر دکھائے
نیں اوہناں کول کیوں جے قصے دے نال تصوف دا اک نمایاں عنصر وی مل جاندا اے ایس لئی اوہ گل
نوں بڑا کھول کے بیان کر دے نیں:

تیری آس امید دا ہوت ظالم کر گئے مارٹھو کر شیشہ چور اڑیئے
سنگ بھنگ پائی اوٹھاں والیا نے کر کے نال شراب مخمور اڑیئے
پنوں کڈھ کلاویوں بنھ کھڑیا کدے گیو نی عقل شعور اڑیئے
نہ جا مگر اوہناں دے واسطائی لنگھ گئے ہوسن بڑی دور اڑیئے
اوہ سوار نے ماہریاں ڈاچیاں دے ہوسن تھلاں توں پار ضرور اڑیئے
پیر دھردیاں سخت طوفان جھلا بیڑی ڈب گئی پہلوئے پور اڑیئے (47)

مستانہ ہوراں دا انداز ویکھو:

چہرہ ویکھ پنل دا گاذر ، بھجڈے مثل کباہاں ، غیر حساباں
کیسر بھڑا چھیل چھبلا ، پھر دا وانگ نواہاں ، رخ مہتاباں
شادی رہی شہر راوی ، نیلی ، سندھ چناباں ، ہند پنجاباں
خود مستانہ رن سہاگی پی کر مست خراباں ، ہتھ قصاباں (48)

رکھن پشماں قدماں اتے لکھ واری چند وارن
برن نین خوشی سنگ نیویں دم اُچا نہ مارن
رڑھے جہاز کنیاں دے ہجروں وصل محبوباں کارن
وارن جان جہان بجن توں اس دا نام چتارن
دکھ جھلن سکھ مول نہ لوڑن جو عاشق دلبر دے
ہستی ساڑ بناون ہستی یار رہے وچ گھر دے (49)

نظام الدین ہوراں اپنی معرفتی سسی پنوں وچ کئی محاورے تے اکھان ورت کے اپنی لکھت
نوں شنگاریا اے اوہناں کول ایسراں دی ورتوں کنیاں تھانواں تے ملدی اے جس وچ اوہناں
محاورے اکھان تے علامتاں نال اپنی لکھت نوں خوبصورت بنایا اے جیویں:

کسی آکھیا ورج نہ مول مینوں میرے وس دی رہی نہ کار مائے
مینوں صبر نہ آؤندا پیاریئے نی دیکھن باجھ پنوں سردار مائے
نیناں وچ وسے پنوں خان میرا جس طرف ویکھاں نظر مار مائے
میرے وچ وسے پنوں خان دلبر اوہدے باجھ نہ کوئی سہار مائے
جس طرف ویکھاں پنوں دے مینوں ہور وسے غیر پیار مائے

اکھاں سامنے اصل تصویر ویکھاں ناہیں دور میتھوں مختار مائے (50)

احمد خان طارق ہوراں دی لکھت وی دوہڑیاں والی آہی پر اوہناں اکوای فارم وچ ایس کہانی
نوں مکمل نہیں کیتا اوہناں اپنی آسانی خاطر صنف نوں کنیاں تھانواں تے بدل لیا اے۔ اوہناں کول
زبان دی ورتوں انج اے جیویں اک منجھے ہوئے شاعر کول ہونی چاہی دی اے۔ اوہناں دے کلام دا
رنگ ویکھو:

بس تھل دے وچ ہاں تھل وانگوں ہر ول وچ ول ان تھل جیڈے
 ایں تھل دے ٹڑے کیا آکھاں ویران محل ان تھل جیڈے
 چودھار پکار بلائیں دے چوپھیر جنگل ان تھل جیڈے
 پر طارق تھل دا خوف نہیں میڈے اندر تھل ان تھل جیڈے (51)

جان جان والی آخر جاوئی ایں آکے جان نثار وی ویکھ رہے نیں
 سوہنا ودھ کے ایس جہان وچوں کئی کر دیدار وی ویکھ رہے نیں
 کئی ویکھدے نظر چرا کے تے کئی نال پیار وی ویکھ رہے نیں
 حکیم مرضاں ویکھ حیران ہوندے ول ہوئے بیمار وی ویکھ رہے نیں
 کئی عمر گواوندے دید بدلے لگے وقت بہار وی ویکھ رہے نیں (52)

عاطف سوبلوی ہوراں دا کلام تے ہیئت وی ڈیوڑھ وچ اے پر ایس وچ سرائیکی انگ والا
 درد تے سوز اے، اکھراں دی ورتوں وچ کدھرے کدھرے تے اکھان وی دس ای
 پیندے نیں:

لٹی گئی میں بھل بھلیکھے پائی عشق نے لوٹی، عمر سی چھوٹی
 پتہ ہوندا وساہ نہ کھاندی نیت پنوں دی کھوٹی، عقلوں موٹی
 قسمت وچ کچم دا نہیں سی ان پانی تے روٹی، اجڑی وہٹی
 عاطف ڈھونڈ پنوں نوں مرساں ہو کے بوٹی بوٹی، بنھ لنگوٹی (53)

منور وحید ہوراں ”سسی دے کرلاپ“ وچ جھڑے اکھر محاورے تے استعارے ورتے نیں
 اوہناں وچ بڑی جان اے تے اوہدے نال اوہناں دی شاعری وچ اک نواں پن آ گیا اے:

ریشم ورگے بدن تے کھیہ کے ہوون مست ہواواں
 وال سسی دے لگراں وانگوں چڑھیاں رنگ گھٹاواں
 قد دھریک دے وانگوں زلفاں ونڈ دیاں گوڑھیاں چھاناواں
 حسن منور ویکھ الہڑ دا عاشق بھل گئے راہواں (54)

شتر سوار پنوں اٹھ ٹریا پریم جڑی سر پائی
 رات غبار چرا پنوں نوں چور چلے کر دھائی
 پلک آرام نہ وانگ بے صبراں رزق مہار اٹھائی
 ہاشم ویکھ نصیب بلوچاں بھا پئی بریائی (55)

سسی پنوں دی داستان جہڑے جہڑے شاعر نے ایکی اے اوہ پنجابی روایت تے ایس دے مزاج دا مکمل طور تے جانن والا اے کیوں جے ایہناں شاعراں کول دو جیاں لوک کہانیاں دے حوالے تے اوہناں وچ ورتیاں ہوئیاں ترکیاں اپنی مکمل خوبصورتی نال ملدیاں نیں۔ ایس دے نال نال ایہناں تخلیق کاراں اوہناں ساریاں گلاں نوں وی مکھ مڈھ رکھیا اے جہڑیاں ایس کہانی دی بنت تے ایس نوں اگے ٹورن وچ مڈھلا کردار ادا کر دیاں نیں۔

پنجابی ادب دی روایت لوک گیتاں توں ٹردی ہوئی کلاسیکل ادب تک اپڑی اے۔ لوک گیت تے پنجاب رہتل دا عکس بڑی سونہی طرح دکھاندے نیں۔ ایہناں وچ ساڈے جذبیاں دا اظہار وی ملدا اے تے ساڈی تہذیب تے کلچر دے لشکارے تے مہاندے وی دکھائی دیندے نیں۔ ایہناں گیتاں وچ اوہ سچائیاں نیں جہڑیاں دلاں وچوں نکل کے گیت دا روپ دھار گئیاں نیں۔ گیتاں دے وکھرے وکھرے آہنگ نیں۔ لوک گیتاں وچ وی سانوں سسی دے حوالے ملدے نیں۔ لوک گیت جہڑے بولے جاندے نیں اوہناں وچوں لوری، ککلی، گدھا، بولی، تھال، ڈھولا، جھمر، چھلا، دوہا، دوہڑا، سسی، گھوڑی، مہندی، سٹھنی، چھند، جھوک، الاہیاں دا ورتا ملدا اے۔ (56) ایہدے وچ مرثیہ دیاں دکھریاں دکھریاں شکلاں موجود نیں۔ پنجابی شاعری دا دو جا دور اوہ وے جیہدے وچ مختلف صنفیں عربی، فارسی، اردو، انگریزی تے دو جیاں بھاشا چوں آئیاں تے پنجابی روپ وچ اوہناں اپنی تھان بنائی، کلاسیکل دور وچ مذہبی شاعری ہوئی یاں قصے لکھے گئے۔ صوفیانہ شاعری دا دور آیا، رومانی شاعری، رزمیہ شاعری تے فرجید شاعری نے سماج وچ اپنی تھان بنائی۔ اک دور وچ شاعراں وچ نامے لکھن دا رواج عام ہویا۔ کلاسیکل شاعراں ایس دا مڈھ رکھیا سی تے فر روایت اگے ٹردی ہوئی بڑی پکی تے پیڈی ہو گئی۔ معراج نامے، نورنامے، وفات نامے، جنگ نامے، اشتہ نامے، جوگی نامے، چوہڑیری نامے، فقر نامے، چرخہ نامے تے کئی طرح دے ہور نامے وی لکھے گئے۔ ایس دے نال نال حمد، نعت، مناجات، منقبت، سلام، نظم، مثلث، مخمس، مسدس، چھند، سرکھنڈی، رباعی، ترکیب بند، ترجیع بند، دوہا، چومصرعہ، کافی، بارہ

ماہے، اٹھوارے، ست وارے، شلوک، کبت، قطعہ، حلیہ شریف، گلزار، پوڑی، مرثیے، نوے، مثنوی، جنڈری، بیت تے سی حرفیاں لکھیاں گئیاں۔

حوالے

- 1- ممتاز حسین، نئی قدریں، (لاہور: استقلال پریس، 1953ء)، 141۔
- 2- وقار عظیم، سید، فن اور فنکار، (لاہور: اردو مرکز، 1966ء)، 72۔
- 3- عابد علی عابد، سید، اصول انتقاد ادبیات، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء)، 474۔
- 4- سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ، (لکھنؤ: نسیم بک ڈپو، س ن)، 39۔
- 5- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، تنقید اور اصول تنقید، (لاہور: ادارہ ادب و تنقید، 1984ء)، 21۔
- 6- ہاشم شاہ، سسی پنوں، (لاہور: عزیز پبلشرز، 2006ء)، 44۔
- 7- ثریا احمد، ڈاکٹر، ہاشم شاہ دا ہندی کلام، چھپما ہی لیکھ، 92۔
- 8- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 48۔
- 9- شمس الرحمن فاروقی، مضمون، علامت کی پہچان، مضمون، علامت نگاری، (مرتبہ)، اشتیاق احمد، 89۔
- 10- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 93۔
- 11- یتیم شاہ، سسی پنوں، (چک دھاندرہ: تحصیل و ضلع لائلپور، س ن)، 63۔
- 12- عبدالغنی شاکر، قادری نوشاہی، سسی وصل دی تس، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2006ء)، 42-241۔
- 13- بشیر ناطق، تھلاں دی سسی، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2006ء)، 199۔
- 14- بشیر ناطق، ”پنجند“ کتاب لڑی، دائم اقبال دائم نمبر، مرتب اثر انصاری، 54۔
- 15- دائم اقبال دائم، تھل دی سسی، (لاہور: تاجر کتب و پبلشرز، س ن)، 100۔
- 16- غلام حیدر، مستانہ، گلزار سسی، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء)، 152۔
- 17- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، پاکستان کے تہذیبی مسائل، 108۔
- 18- نظام الدین، معرفتی سسی پنوں، (فیصل آباد: س ن)، 76۔

- 19- سائیں مولا شاہ، سسی مولا شاہ، (گوجرانوالہ: مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، 1980ء)،
-76-77
- 20- زاہد حسن، (مرتب) سسی لکھ شاہ، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء)، 149۔
- 21- محمد اعظم چشتی، اینندرے، (لاہور: مکتبہ نبویہ گنج بخش روڈ، س ن)، 118۔
- 22- آل احمد سرور، پروفیسر، نظر اور نظریے، (کراچی: اُردو اکیڈمی، 1987ء)، 32۔
- 23- ریاض احمد، تنقیدی مسائل، (لاہور: اُردو بکسٹال، 1961ء)، 152۔
- 24- شیما مجید، (مرتب) تحقیق و تدوین، (لاہور: علم و عرفان پبلشرز، 2001ء)، 29۔
- 25- وزیر آغا، ڈاکٹر، تخلیقی عمل، (سرگودھا: مکتبہ اُردو زبان، 1970ء)، 29۔
- 26- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 71۔
- 27- محمد اعظم چشتی، اینندرے، 84۔
- 28- یتیم شاہ، سسی پنوں، 83۔
- 29- سائیں مولا شاہ، سسی پنوں، 83۔
- 30- زاہد حسن، (مرتب) سسی لکھ شاہ، 185۔
- 31- مستانہ غلام حیدر، سسی پنوں، 145۔
- 32- عارف عبدالستین، پرکھ پڑچول، (لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء)، 109۔
- 33- صوفی وارثی، میرٹھی، شعر و قافیہ، (لاہور: القمر انٹرپرائزز، س ن)، 43۔
- 34- نظام الدین قادری، معرفتی سسی پنوں، 159۔
- 35- دائم اقبال دائم، سسی پنوں، 53۔
- 36- عبدالغنی شاکر، سسی وصل دی تسی، 226۔
- 37- یتیم شاہ، سسی پنوں، 31۔
- 38- بشیر ناطق، تھلاں دی سسی، 149۔
- 39- حسرت موہانی، نکات سُخن، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2011ء)، 105۔
- 40- رضوی، مسعود حسن، سید، ہماری شاعری، 28۔
- 41- The Oxford English Dictionary (vol-v)

- 42- بشیر احمد، صدیقی، پروفیسر، جواہر اللغات، (لاہور: کتابستان پبلشنگ کمپنی، س ن)، 490۔
- 43- سید عبداللہ، ڈاکٹر، وجہی سے عبدالحق ٹک، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء)، 38۔
- 44- قطب الدین، مرزا صاحبان، مُرتبہ، ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، 29۔
- 45- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 61۔
- 46- سائیں مولا شاہ، سسی پنوں، 79۔
- 47- دائم اقبال دائم، سسی پنوں، 97۔
- 48- مستانہ، غلام حیدر، سسی پنوں، 127۔
- 49- عبدالغنی شاکر، سسی وصل دی تسی، 122۔
- 50- نظام الدین، معرفتی سسی پنوں، 174۔
- 51- احمد خان طارق، سسی پنوں، پُنل گولیندیاں ودیں، (ملتان: جھوک پبلشرز، 2011ء)، 125۔
- 52- واصف بڈیانوی، داستان سسی پنوں، (سیالکوٹ: مکتبہ ہجویری، 2002ء)، 78۔
- 53- عاطف سوبلوی، سسی دا پنوں، (لاہور: حمید بک ڈپو، س ن)، 8۔
- 54- منور وحید، سسی دے کرلاپ، (نارووال: مجلس ہاشم شاہ، 2009ء)، 53۔
- 55- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 78۔
- 56- احسان اللہ طاہر، دھرتی نوں پُہل لگ گئے، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2000ء)، 55۔

